

פעילותו של הצב"י (הצעיר בישראל) ר' יחזקאל מאיר בן חכם רחמים אברהם

יש סופרים מבין יוצאי עיראק שהתחנכו בבתי ספר ממלכתיים, ושבעקבות חינוכם היו לפטריוטים עיראקים, והם משוכנעים שיהודי עיראק היו רובם חילונים, ושהשפה העברית לא הייתה שגורה בפייהם. ספריו של הרב יחזקאל מאיר בן חכם רחמים אברהם, העומדים במרכז סקירה זו, ספרים שהורפסו בבגדאד בשנות השלושים של המאה העשרים, ושנכתבו מתוך דבקות במסורת הדתית, מעידים על ידע השפה העברית, שנשארה חיה למעשה בקרב קהילת יהדות בבל בכל הרורות, ושהייתה הלשון שהובעו בה גם ענייני הדת. רשמית ירדה העברית למחותרת אחרי מאורעות הפרהוד בשנת 1941 עד העלייה ההמונית בשנת 1951.

על המחבר

ר' יחזקאל מאיר בן חכם רחמים אברהם היה בוגר מדרש בית זלכה ודרשן בצלאת (בית כנסת) רימה ובצלאת פרחא בבגדאד. הוא למד צורפות, אך נטש את המקצוע מחשש לערכוב מתכות, שיש בו משום הונאה, ומתוך רצון להקדיש עצמו ללימוד, לכתובה ולדרשות בבתי הכנסת.

היו לו שלושה בנים וחמש בנות. בניו היו אברהם בן מאיר מועלם (מורה), רואה חשבון ואיש עסקים, משה רחמים, רוקח ובעל בית מרקחת בבגדאד שהיה בן המחזור הראשון של רוקחים בעיראק, ויונה מאיר רחמים מועלם, רוקח אף הוא. הבן הבכור, אברהם בן מאיר מועלם, הוא אביהם של ד"ר יעקב מורה,

כלכלן מאוניברסיטת בלפסט; שמואל מורה, פרופ' לשפה ולספרות ערבית מהאוניברסיטה העברית בירושלים וחתן פרס ישראל, חוקר ואיש ציבור רב פעלים וברוך הישגים; רימונד מורה, פרופ' לפיזיקה גרעינית מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב; והצייר הידוע מרדכי מורה מפריז.

בית הדפוס של הספרים

אברהם יערי רשם בשנת 1940 יותר מ-300 ספרים וחוברות שנדפסו בבגדאד.¹ ולימים עדכן רשימה זו, והוא ואחרים הוסיפו עליה עוד ספרים.² את הדפוס העברי הראשון בבגדאד הקים משה ברוך מזרחי, בשנת 1863. ספריו של ר' יחזקאל מאיר נדפסו בבגדאד בבית הדפוס של אלישע שוחט, שהוקם בשנת 1924. בבית דפוס זה נדפסו כשישים ספרים, ובהם ספריו של המשורר וחוקר השירה דוד ס' צמח 'כתאב ורוד אלדאודיה' (ספר פרחי דוד, תרפ"ו), 'ראמת' אל אלדאודיה: צטור-עלמיה' (פתגמי דוד: שורות מדעיות, תרפ"ט);³ שני החלקים של 'ספר שירי הכרם' מאת שלמה צאלח שלמה; ספרו של א"ש בה"ר אליהו נחום 'שירי התחיה' (תרפ"ה); 'ספר שירה לאל: שירות ותשבחות לימי החול ולימי מנוחות' (תרפ"ח) מאת הצב"י [הצעיר בישראל] מנשה בן לא"א סלמאן שהרבאני; 'שירי ששון' (תרפ"ט) מאת ששון ישראל; 'שיר חדש... ספר נכלל בו מקצת שירים חדשים הנהוגים פה בגדאד נקבצו ונאספו ובאו בהוצאתי אל בית הדפוס. שפ"ע [שמעון פרג' עיני' (תר"ץ)].

- 1 אברהם יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, ב: כלכתה, במבי, פונה, קוג'ין, מאדראס, בגדאד, ירושלים ת"ש.
- 2 אברהם יערי, 'תוספות להדפוס העברי בארצות המזרח', קרית ספר כד (תש"ז), עמ' 71-72; אברהם בן-יעקב, 'מילואים להדפוס העברי בארצות המזרח' (חלק ב, מאת א' יערי, ירושלים ת"ש), שם כב, א (תש"ה), עמ' 82-83; יעקב זמיר, 'ספרים שנדפסו בבתי-דפוס יהודיים בבגדאד ואינם נזכרים בספרו של אברהם יערי: מתוך אוסף מרכז מורשת יהדות בבל', יהדות בבל (תשנ"ח), עמ' 163-168.
- 3 צמח מצא בבגדאד כתב-יד נדירים של שירת ספרד. למשל הוא הודיע לדוד ילין על דבר קיומו של כתב-יד גדול (לימים כ"י שוקן 37), הכולל את 'גן המשלים והחידות' מאת טדרוס אבולעאפיה, ועזר לו בהוצאה לאור של חיבור זה. ראו: אברהם בן-יעקב, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, ירושלים תשל"ט, עמ' שה; גן המשלים והחידות: אסף שירי טדרוס בן יהודה אבו אל עאפיה עפ"י כתב-יד שאול בן עבד-אל יוסף, מהדורת דוד ילין, א, ירושלים תרצ"ב, עמ' ix.

חיבורו של ר' יחזקאל מאיר 'ספר לקוטי אמרי אל' הופיע חלקים חלקים. תחילה נדפסו הליקוטים לחמשת חומשי תורה, כל אחד בנפרד (בראשית, תרצ"ה; שמות, תרצ"ה, ויקרא, תרצ"ד; במדבר, תרצ"ב; דברים, תרצ"ד), והחלק על חמש מגילות ('ספר לקוטי אמרי חמש מגילות') הופיע בתרצ"ו.⁴ בשנת תרצ"ז נדפס 'ספר לקוטי אמרי אבות', ובשנת תרצ"ט – 'ספר לקוטי אמרי ט"ו בשבט: דרושים ורמזים ומוסרים על הפירות', שני חיבורים שיערי לא הזכיר. כל הספרים נדפסו בכתב רש"י. הליקוטים נדפסו בדפוס צילום בשלושה כרכים (בראשית ושמות; ויקרא, במדבר ודברים; חמש מגילות ופרקי אבות) בכנייברק (בלא ציון שנת הדפסה) ושוב בירושלים תשנ"ח, בכתב עברי של ימינו.

מטרת המחבר

'ספר לקוטי אמרי אל' שייך, כמו רוב הספרות שכתבו יהודים בעיראק, לספרות הדתית, הכוללת פירושים למקרא, סידורי תפילה, פיוטים, דרשות וליקוטי דינים והלכות. בהקדמתו לחלק על בראשית הבהיר המחבר את מטרת ספרו. הוא הציג את עצמו 'מאסף ומלקט' מפרשנים וספרים, והוסיף בענווה: 'וחדשתי בו איזה גרגרין ומעשיות' – משמע הספר כולל חידושים מאת המחבר. לדבריו מטרת הספר לשמש מקור לדרשות 'מדי שבת בשבתו ולדרוש בו קביעות עתים לתורה בין השמשות מדי יום ביומו'. המחבר אף הסביר את פשר שם הספר: 'על שם התורה שהיא אמרים של הקב"ה'. שם הספר גם רומז לשם המחבר ושם אביו – 'אמרי' הוא שם המחבר, מאיר, בשיכול אותיות, וכן ראשי תיבות, גם כן בשיכול אותיות, של שם המחבר ושם אביו, יחזקאל מאיר רחמים אברהם. המחבר עודד את הקוראים לרכוש את ספרו וכך להחזיק ביד לומדי התורה כמוהו, וסיים את ההקדמה בהבעת תקווה ש'יבא הגואל ונקומה ויבנה לנו בית שלישי שנתנבא עליו הנביא יחזקאל'. בחלקים שיוחדו לשאר החומשים נדפסה אותה הקדמה, ובחלקים שיוחדו לחמש מגילות ולפרקי אבות נדפסה הקדמה מקוצרת ובה גם התנצלות על טעויות דפוס אפשריות.

התרבות העברית בעיראק בזמן הופעת הספרים

ספרי 'לקוטי אמרי אל' פורסמו בתקופה שהתנהלה בעיראק פעילות ציונית, ובמסגרת פעילות זו עסקו בהוראת עברית, הדפיסו חוברות וספרים בעברית,

4 יערי (לעיל, הערה 2), עמ' 156-157.

הקימו ארגוני נוער ציוניים, ואספו תרומות לארגונים ציוניים. בכתי הספר היהודיים בעיראק היה חינוך לציונות עד 1935. בחדרים, בתלמודי תורה ובכתי הספר היהודיים רכשו השכלה עברית ולמדו תנ"ך, תפילות ותרגום, ובישיבות למדו גמרא והלכה.

ידוע על כמה מורים שלימדו עברית בעיראק. המורה אהרן ששון לימד משנת 1903 קריאה, כתיבה ודיבור בעברית. בשנים 1917-1919 לימד הרב ד"ר משה וינטורה עברית חיה בתלמוד תורה בבגדאד. בשנת 1924 הקים אהרן ששון בית ספר עברי ציוני, 'פרדס הילדים'; הלימודים בבית הספר התנהלו בעברית, היו בו מאות תלמידים, והוא התקיים עד 1935. בשנת 1925 נאסרה תעמולה ציונית בעיראק. בשנת 1929 נאסר על אהרן ששון לפעול, ובשנת 1936 הוא נעצר והואשם בהטפה לציונות ולאחר מכן עלה לארץ. בהשפעתם של מורים מארץ-ישראל שלימדו בבגדאד בשנים 1924-1935 קמו קבוצות נוער להכשרה חלוצית, ומקרב המשתתפים בהן היו שעלו לארץ והקימו קבוצות עבודה, כגון אברהם שרוני, עזרא מני ויעקב לוי.

אחד המורים שהוזמנו מארץ-ישראל ללמד עיראק באותה תקופה היה אברהם רוזן. הוא בא לעיראק בשנת 1929, והתרשם לטובה מרמת ידיעת השפה העברית בבגדאד:

ידיעת העברית נפוצה כאן לא פחות מבשאר ארצות הגולה, ואולי במדה יותר גדולה. כמעט כל נער יהודי מבגדאד מכין עברית. והלומדים בכתי הספר של הקהילה גם מדברים בה... לפעמים נערכים בכתי הספר גם נשפים עבריים. מספר ידוע של נערים וצעירים קורא עברית ומקבל ספרים ועיתונים מארץ ישראל. קיימות בעיר שתי ספריות עבריות קטנות.⁵

מלבד ספרי לימוד ועיתונים שהוזמנו מארץ-ישראל נדפסו בבגדאד בשנים 1906-1927 ספרים ללימוד העברית. בשנת 1920 הוקמה בעיראק 'אגודה עברית ספרותית' להפצת הספרות העברית והלשון העברית, והיא פרסמה שבועון ויסדה מועדון לעיתונים עבריים ולהרצאות. 'ספריית האגודה העברית הספרותית' שהקימה בבגדאד האגודה הציונית הייתה פתוחה לקהל עד 1927, והיו בה כתביהעת העבריים של התקופה וספרים עבריים רבים. בספריית 'אחיעזר' ובספריית 'תועלת' שבבגדאד היו מאות ספרים בעברית, ואוספים של ספרים עבריים היו גם בערים אחרות. בשנת 1921 נוסדה 'אגודה ציונית לארם-נהריים', והיא הפיצה עיתונים עבריים באמצעות 1,000 חברים, וכן פעלו

5 'מכתב מבגדאד', במעלה, מרס 1932, עמ' 4.

האגודות העבריות 'אגודת בני יהודה' ו'אגודת הצעירים העבריים'⁶. מבחינת קהל יודעי העברית היה אפוא יסוד לדבריו של ר' יחזקאל מאיר שספריו ישמשו לדרשות בשבתות ובימי חול. היו בעיראק יודעי עברית, ועל כן אפשר היה לדרוש בעברית, והיה קהל שיכול היה להאזין לדרשות אלו ולהבין אותן.

הספרים

ר' יחזקאל מאיר כתב את חמשת החלקים הראשונים של ספרו לפי סדר הפרשיות. הוא הביא לקט מדברי פרשנים וספרים 'ישנים גם חדשים', וכאמור תרם גם מחידושו. מן ההפניות הרבות למקרא, לתלמוד, למדרש, ל'שולחן ערוך', לפירושו רש"י ועוד ועוד מצטייר המחבר כגדול בתורה ובקיא במקורות רבים. אדגים את לשונו בקטע קצר מדבריו לפרשת ויגש. המחבר דרש את הפסוק 'ויגש אליו יהודה ויאמר כי אדני ידבר נא עבדך דבר באזני אדני ואל יחר אפך בעבדך כי כמוך כפרעה' (בראשית מד, יח): 'ויגש אליו יהודה ויאמר כי אדני ידבר נא עבדך דבר באזני אדוני (מד, יח) ולא יהיה מליץ בינינו ואם תאמר מה חשוב אתה ותדבר עמי לזה הַשִּׁיבוּ מִי כְמוֹךָ כְּפָרְעָה כְּמוֹךָ אֵתָה בְּעַת שִׁפְתֵּיךָ הַחֲלוּמוֹת לְפָרְעָה לֹא הִיא מְלִיץ וְהִייתָ (ה) אֵתָה הַדְּיוּט כֵּן אֲנִי עִתָּה מְדַבֵּר אֵלֶיךָ וְאִפִּילוֹ שְׂאֲנִי הַדְּיוּט וְלִמָּה תִתְמָה עַל זֶה שְׂאֲנִי שׁוֹה לך'. הדגש בדרשת הפסוק הושם על רצונו של יהודה לדבר אל יוסף ישירות. יהודה הניח שייתכן כי יוסף יתמה על שיהודה ההדיוט רואה עצמו שווה אליו ורוצה לדבר עמו, ועל כן הזכיר ליוסף שהוא עצמו, כלומר יוסף, דיבר ישירות עם פרעה בהיותו הדיוט. המחבר המשיך לדרוש את הפסוק כפי שדרשו או בכתי הכנסת של בבל:

א"נ [אי נמי, או גם] ויגש אליו יהודה וכו' כי כמוך כפרעה (שם) יובן למה אמר ליוסף כי כמוך כפרעה אלא כמ"ש [כמו שנאמר] במדרש (תנחומא, ויגש ה) א"ל [אמר לו] יהודה ליוסף אם תשלח הנער אתי מוטב ואם לאו אתחיל בך ואסיים בפרעה בחר לך מה תעשה עשה שאני גבור מלחמה ולמה תתעכב ועוד א"ל אדוני שאל את עבדיו כלומר עשית עמנו חסד שאל ר"ת [ראשי תיבות] שתיה אכילה לוייה כמ"ש ויאכלו וישתו ויצו לאשר על ביתו וישלחם וקיי"ל [וקיימא לן] (בבלי, בבא קמא צב ע"ב) בירא דשתית מיניה מייא לא תשדיי בה קלא.

6 על החינוך היהודי, הוראת העברית וידיעתה והדפוס העברי בעיראק ראו: לב חקק, ניצני היצירה העברית החדשה בבבל, אור-יהודה תשס"ג, עמ' 16-36.

הגביע נמצא באמתחת בנימין, ויוסף דרש שבנימין יהיה לו לעבד; יהודה דיבר אל יוסף כגיבור שמוכן להתעמת עמו ועם פרעה אם לא יותן לו לקחת עמו את בנימין. מן הפסוק 'אדני שאל את עבדיו לאמר היש לכם אב או אח' (בראשית מד, יט) נטל המחבר את המילה 'שאל' – ראשי תיבות שתייה, אכילה, לוויה, ובכך ייחס ליהודה הכרת טובה על מה שעשה יוסף עמם; הוא הכיר בכך שאין לזרוק אבן בבור ששתו ממנו מים.

ב'לקוטי אמרי אל' לחמש מגילות דרש המחבר את הפסוק 'עת לאהב ועת לשנא' (קהלת ג, ח): 'יובן כמ"ש [כמו שאמר] הפסוק (בראשית לו, ג) וישראל אהב את יוסף מכל בניו ויראו אחיו כי אותו אהב אביהם וישנאו אותו וכו' וז"ש [וזו שנאמר] עת לאהוב יעקב את יוסף ועת לשנא אחיו את יוסף'.

את הפסוק 'וַיִּשְׂבַּח אֱנִי אֶת הַמֵּתִים שֶׁכָּבַר מֵתוֹ מִן הַחַיִּים אֲשֶׁר הֵמָּה חַי עֲדָנָה' (קהלת ד, ב) דרש המחבר בדרך מעניינת, בהתייחסו לקודמיו (ספר אגדת שמואל, על פי מדרש שוחר טוב כג, ב). לא נכון לשמוח בהיולד אדם ולבכות במותו, להפך, שכן 'נולד אדם מונין לו למיתה מת מונין לו לחיים בתחיית המתים'. 'זעוד נולד אדם הכל צריכין לבכות מפני אינם יודעים אם יצא בשלום מן העולם והוא צדיק'. הוא חיזק את דבריו בדוגמה: 'משל לספינה אחת שנכנסה לים ולא היו שמחים בה יצאה מן הים הכל שמחים בה', כדרך שצריך לשמוח על מי שמת והיה צדיק. צדיקים שמתו 'אין צריכים לבכות עליהם אלא לשמוח מן החיים אשר הם חיים עדנה עת שנולד צריכים לבכות מפני [שאין יודעים] אם יצא בשלום מן העולם אם לאו וז"ש [וזו שנאמר] (בס' [פר] זה [קהלת]), ג, ד) עת לבכות ועת לשחוק עת לבכות בעת שנולד ועת לשחוק בעת שיצא מן העולם בשלום'.

על הפסוק 'שחורה אני ונאווה בנות ירושלם כאהלי קדר כיריעות שלמה' (שיר השירים א, ה) כתב המחבר:

יובן כמ"ש [כמו שאמר] הרב מעשה חייא מעשה למלך שהיתה לו מלכה יפה כלבנה ברה כחמה עליה נאמר כולך יפה רעייתי ומום אין בך וגם היתה לו שפחה כושית פ"א [פעם אחת] נכנסה המלכה לבית התבשיל ולקחה הקדרה של התבשיל בידה והושחרו ידיה שלא במתכוין ונכנסה כך לפני המלך וגער בה המלך והוציאה מביתו וכאשר ראתה שפחתה שְׂמחה שְׂמחה גדולה וכשהלכה למלאות מים מן הנהר עם חברותיה היתה שוחקת ומרקדת א"ל [אמרו לה] חברותיה מה היום מיומים ולשמחה מה זאת עושה והשיבה להם כי המלך גרש את המלכה ושפחתה תירש גבירתה א"ל מפני מה א"ל כי הושחרו ידיה קצת א"ל שוטה שבעולם השמיעי לאונך מה שפיך מדבר

והלא דברים ק"ו [קל וחומר] ומה המלכה שהיא יפה על שהשחרו ידיה כעס המלך עליה שבנקל תחזור לְכמות שהיתה וליופיה הראשון את שחורה מן הבטן ומן ההריון ואינו הולך השחרות ממך לעולם איך יצוייר שיקחך המלך לאשה הנמשל כך ישראל נגד העכו"ם [העובדי כוכבים ומזלות] באומרם שהקב"ה העבירם באומה אחרת מפני שעשו עונות ולהם לחלקו ח"ו [חס וחלילה] יפול עליהם ק"ו אנחנו יכולים להעביר הכתם על ידי התשובה כך עלתה לנו הם שאי אפשר להם התשובה שלא עמדו על הר סיני ולא פסקה זוהמתן איך יצוייר לקחם לו לעם וז"ש [וזה שנאמר] שחורה אני בעבירות ונאוה אני על ידי התשובה שיתרחץ הכתם וז"ש בפ' ארשת] וילך [ודברים] לא, כט) כי תעשו את הרע בעיני ה' להכעיסו במעשה ידיכם כי נכר הכתם של העונות בידיכם כמו אותה מלכה.

הפסוק נדרש בדרך המפליגה לחטא ולתשובה, לזמניות העונש של עם ישראל ולאפשרותו לחזור בתשובה ודרכה למעמדו של העם שזכה למעמד הר סיני. אין זו אלא סקירה קצרה של עבודה עצומה של רב גדול. רבה המלאכה שלפנינו בתיאור ספרים אלה ובהערכתם. המחבר העיד שחידש 'איזה גרגרין ומעשיות' – ותהיה זו מלאכה גדולה לברור 'גרגרין ומעשיות' אלה ממלאכת הליקוט, ולדעת מתוך כך עד כמה לשון המחבר על עצמו היא לשון ענווה, שלא נתנה לו את הגדולה שהיה ראוי לה.

המחבר הכיר מקורות רבים, הביע את הרעיונות בלשון בהירה ועשירה, והוליך את קוראיו בדרך מאורגנת כבהירות. משתקפים כאן הערכים, האמונה, דרכי המחשבה וסדרי החשיבויות של המחבר ה'מאסף', ובמידה רבה גם אלו של קהילת יהודי בגדאד, שבה צמח. גם משהו מתוקפו של הדפוס העברי בעיראק משתקף כאן – הוצאה של ספר בעל חלקים רבים, שתבעה דיוק רב, וקיומו של קהל קוראים יהודים בבגדאד שרחשו אהבה לתרבות העברית ולמורשת היהודית.

יש לראות במפעלו של הרב יחזקאל מאיר בן חכם רחמים אברהם בשנות השלושים של המאה העשרים בבגדאד גם חלק מהפריחה התרבותית שחוללו רבני בית זלכה, שהוא היה אחד מהם, ושנמנו עמם הרב שלמה ב"ר משה שאול יוסף לניאדו, הרב יצחק ב"ר צאלח מכמל, הרב סלימאן בן יצחק (חוגי), יעקב יחזקאל עבודי ורבנים אחרים.⁷

7 על רבנים אלו ראו: בן-יעקב (לעיל, הערה 3), עמ' שב-שו.